

цільну поразку. Умови громадської праці надавали їй ознак, скоріше, жертвовної місії першопрохідця, а не приреченої на повний провал утопічної справи. Для значної частини громадськості були цілком зрозумілі всі складнощі просування колективного господарювання і близькі його ідеали. Тому десятиріччя, з часу започаткування артільного землеробства, стало помітною подією суспільного життя, свого роду ювілеєм нової прогресивної програми соціальних перетворень. 17 вересня 1904 р. відбулися урочисті заходи з вшанування десятилітньої артільної праці М. Левитського, за участі представників артілей с. Сентова й уповноваженого артілей Московської губ. В. Краснова. З нагоди річниці Микола Васильович одержав потік вітань з щирими констатаціями високої місії, розпочатої ним справи. Так, відомий громадський діяч В. Доманицький, від імені, створених ним у с. Колодистому Звенигородського повіту на Київщині кооперативних товариств, побажав «нових сил для дальшої праці на користь своєму народові». Поздоровлення надходили і з різних інституцій, зокрема від Імператорського Санкт-Петербурзького товариства архітекторів, міського голови Одеси П. Зеленого, Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства і навіть редакції журналу «Фармацевтический вестник». За повідомленням же газети «Елисаветградские новости»: «Поток телеграмм длился всю ночь и не прекращается даже на следующее утро» [13, 17–18, 20].

1. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. – Л., 1909.
2. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: в 2 ч. – Ч. 1. – Катеринослав, 1925; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Пантелеймоненко А.О. Микола Левитський // Українські кооператори: Історичні нариси. – Кн. 1. – Л., 1999; Аліман М.В. Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю // Вісні Центральної спілки споживчих товариств. – 2003. – № 23; Вовченко В.Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; та ін.
3. Бачинський М. Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М.В. Левитського // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – № 1.
4. Савич А.П. Основные моменты артельной деятельности Н. В. Левитского. Доклад в Киевском кооперативном институте. Машинопись // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 290. – № 2423.
5. Фаресов А. Народники и марксисты. – СПб., 1899.
6. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 2164.
7. Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.). – М., 1901.
8. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 209.
9. Маслов С.С. Трудовые земледельческие артели, их значение, история, их организация и устав. – Ярославль, 1918.
10. Левитський М. Про хліборобські спілки-артілі // Сільський господар. – 1918. – Ч. 7.
11. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1768.
12. Земледельческие артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
13. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1192.
14. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 192.

15. Зельгейм В. Производительные артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
16. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 58.
17. Микола Васильович Левитський // Нова громада. – 1928. – Кн. 20.
18. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 548.
19. П-ло. Нові спілки в Полтавщині // Літературно-науковий вісник. – Л., 1901. – Т. XV. – Кн. 7.
20. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1189.
21. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 862.
22. Гессен И.В. Артели: Закон 1 июня (с разъяснениями по представлению Министерства финансов) и действующие образцовые уставы. – СПб., 1902.
23. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 4623.
24. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 134.
25. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 4619.
26. Держархів Київської обл. – Ф. 2. – Оп. 217. – Спр. 130.

Farenij I.A. The fate of Kherson cooperatives by Mykola Levytsky. In this paper is presented the new vision in the sphere of the peasant farming cooperatives organization by the world famous Ukrainian cooperative activist M. Levytsky in the Kherson province.
Key words: M. Levytsky, cooperation, cooperative movement

О. З. Силка

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ (на прикладі об'єднань Борзнянського повіту, Чернігівської губернії)

У статті відображено, виявлені, на основі наявного джерельного матеріалу, найбільш характерні напрями діяльності сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії початку ХХ ст.; презентація зроблена на прикладі громадських об'єднань одного з її повітів – Борзнянського. Окреслено динаміку їхнього виникнення та становлення, охарактеризовано спектр безпосередніх дій сільськогосподарських товариств, які в цілому були спрямовані на популяризацію сучасних для них сільськогосподарських знань та покращення агрономічної культури населення.
Ключові слова: громадське статутне об'єднання, сільськогосподарські товариства, земська агрономія, громадянське суспільство

Проблематика громадських організацій в Україні кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. у сучасному історіографічному просторі зумовлює помітний інтерес. Спектр їхньої діяльності простирася у площинах науки, освіти, забезпечення охорони здоров'я, благодійності тощо. На місцевому сільському рівні у Чернігівській губ. громадські організації найбільш чисельно були представлені сільськими добровільними пожежними дружинами та товариствами, а також сільськогосподарськими товариствами (далі – СГТ). Останні ми виокремлюємо від кооперативних сільськогосподарських товариств, спираючись на зафіксовані мету та завдання «Статуту» кожного об'єднання. Відповідно до нього, громадськими СГТ ми вважаємо ті, мета яких полягала у «сприянні силами членів об'єднання розвитку й удосконаленню сільського господарства та сільської промисловості», а засобами її досягнення визначалися «обговорення актуальних тем на загальних зборах Товариства, проведення публічних читань, друк власного періодичного видання, організація сільськогосподарських досліджень, скликання місцевих сільськогосподарських та промислових (кустарних) виставок і т. ін».

Окремі аспекти функціонування статутного сільськогосподарського простору на півночі Лівобережної України частково відображені у роботах В. Марочка [1, 42], В. Половця [2, 259–269] та ін. Вони визначають СГТ «сільськогосподарськими громадами» і визнають їх

однією з форм сільськогосподарської кооперації. Як правило, у роботах методолого-теоретичного спрямування та дослідженнях, зміст яких стосується всеукраїнського територіального простору, увага дослідників зосереджується лише на чисельно великих та успішних СГТ. Переконані, що такий підхід не є достатньо об'єктивним. Виходячи із вищезазначених актуальності та стану історіографії, метою цієї публікації є відтворення основних напрямів діяльності усіх СГТ, які діяли на визначеному адміністративно-територіальному рівні (у нашому випадку – Борзнянський повіт, Чернігівської губ.). Упевнені, що лише проведення сумарних наукових досліджень функціонування кожного зареєстрованого СГТ в Україні, надасть більшу можливість для розуміння історичної ситуації щодо розгортання сільського, а точніше – позаміського статутного громадського руху.

Поява перших СГТ у Борзнянському повіті зафіксована 1900 р. Це були Борзнянське повітового типу, Івангородське, Кальчинівське, Плисківське та Шаповалівське волосного типу. Успішний досвід перших СГТ, спричинив у повіті позитивну тенденцію до виникнення нових громадських об'єднань, про що свідчить кількісний показник у 18 СГТ, станом на початок 1915 р. – Ічнянське, Комарівське, Гужівське, Чижівське, Смолязьке, Євлашівське, Рожнівське, Олексіївське, Берестовецьке, Миксимівське, Прохорівське, Ядугинське та Буріське.

На підставі наявних джерельних матеріалів, ми виділяємо наступні основні напрями у діяльності борзнянських СГТ. Перший – *організаційна діяльність*, яка полягала у систематичному проведенні чергових зборів і загальних річних зборів членів СГТ. Цей напрям був зафіксований у всіх досліджуваних СГТ.

Наступний – *співпраця із повітовими земствами*. Векторів співпраці було декілька: перший – клопотання з боку місцевих СГТ через земство про отримання грошових субсидій (не позик) з боку повітової, губернської чи державної влади; другий – посилення участі у роботі земських органів влади; третій – участь повітових агрономів у засіданнях СГТ; четвертий – посередницька допомога земства у купівлі сільськогосподарських знарядь, худоби, птиці та насіння. Представники СГТ, як правило їхні голови, були членами економічних рад при повітових земських зборах. Виступали на засіданнях рад із доповідями, зміст яких стосувався вирішення нагальних сільськогосподарських питань, наприклад, у 1911 р. на засіданні Борзнянської економічної ради зафіксовані доповіді представника Олексіївського СГТ – «Про отримання із земських плодів розплідників посадкового матеріалу на пільгових умовах для нових хутірських садів», Берестовецького – «Про субсидію Товариству на організацію показової ділянки», Шаповалівського – «Про організацію зразкового прибуткового господарства на території дач с. Шаповалівки», Максимівського – «Про організацію показового поля на пісчаних землях с. Максимівки» [3, 154–155]. Відомо, що представник від Рожнівського СГТ брав участь у роботі економічної ради Чернігівського губернского земства.

За фінансової чи організаційної допомоги земства, СГТ купували сільськогосподарські механізовані пристрої та реманент, використання яких покращувало оброботу землі та сприяло збільшенню показників врожайності окремих культур. Усі придбані машини та знаряддя заходилися в, організованих товариства-

ми або земствами, сільськогосподарських складах. Останні являли собою окреме приміщення; завідувач складу – член СГТ – зобов'язаний був складати списки селян, які брали в оренду відповідний сільськогосподарський інвентар. Як засвідчили джерельні матеріали, асортимент у подібних складах був типовим і нечисельним – кукулевідбірники, рядові сіялки, молотили, віялки-сортувальні тощо. Нами зафіксована діяльність подібних складів у сільських – Рожнівському та Гужівському, містечкових – Івангородському й Ічнянському СГТ. Відомо, що Комарівське й Євлашівське СГТ планували відкриття сільськогосподарського складу. За сприяння земств, СГТ на місцях організовували заплідні пункти великої рогатої худоби (як правило, 1 бик; Івангородське, Євлашівське (?), Шаповалівське), коней (1 жеребець; Смолязьке), свиней (1 хряк; Комарівське, Смолязьке) та птиці. Повітові агрономи зобов'язані були брати участь у засіданнях місцевих СГТ. Їхня участь полягала у виголошенні доповідей, відповідях на питання й ознайомленні селян із новими методами господарювання, асортиментом нових видів посівного матеріалу, новими видами великої та малої рогатої худоби, птиці тощо. У багатьох випадках активна позиція повітового агронома ставала безпосереднім стимулом для організації сільських громадських і фінансових об'єднань. У разі отримання СГТ субсидії від земства, дільничний агроном входив до складу членів Товариства.

Третій напрям – *ініціювання та реалізація «місцевих сільськогосподарських проектів»*, у т. ч. проведення сільськогосподарських дослідів на власних показових ділянках. Наприклад, 1908 р. Смолязьке СГТ робило спроби виготовлення місцевої черепиці, 1909 р. Шаповалівське СГТ оголосило про наміри відкрити у селі «школу селянського господарства», Рожнівське СГТ клопотало перед повітовим земством про відкриття у селі фельдшерського пункту. Про створення й активне залучення показових сільськогосподарських ділянок («показове поле») звітували Рожнівське та Гужівське СГТ.

Четвертий напрям – *підготовка, організація та проведення*, як правило одноденних, *сільських виставок* (сільськогосподарських, кустарно-промислових). Зафіксовано, у межах Борзнянського повіту 1908 р. у с. Смоляж, 1911 р. у с. Комарівка (за підтримки Чернігівського губернского та повітового земств) були проведені такі виставки.

П'ятий напрям – *культурно-просвітницький*, включав відкриття на базі СГТ бібліотек-читалень. Організацію виписування газет і журналів просвітницько-сільськогосподарського змісту мали змогу дозволити стабільні у фінансовому платні СГТ. Серед 18 СГТ про функціонування бібліотеки маємо відомості лише по Смолязькому та Рожнівському. У звітній документації першого Товариства зустрічаються наступні назви: «Нужды деревни», «Хуторянин», «Хлебороб», «Селянин», іншого – народний календар «Час». Відомо, що у 1912 р. Борзнянські повітові збори виділили кошти ще Гужівському СГТ на організацію його бібліотеки. Відзначимо, що СГТ час від часу виявляли й громадську позицію стосовно тогочасних нагальних питань. Так, 1909 р. Рожнівське СГТ, чи не єдине з усіх у Чернігівській губ., асигнувало на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Києві 30 крб. [4, 176].

Шостий напрям – *кредитування*; для забезпечення належної фінансової підтримки окремих проектів, СГТ брали позики у місцевих фінансових організаці-

ях – у кредитних спілках. Реалізація такого напрямку нами зафіксована лише у Гужівському СГТ, коли воно користувалося послугами Гужівської кредитної спілки для отримання коштів на організацію власної показової ділянки.

Окремо маємо намір наголосити на факті, який, на нашу думку, лежить в основі успішної діяльності будь-якого об'єднання, тим більше громадського – це особистісний чинник (індивідуальна мотивація) участі у ньому. Переконані, що в умовах сільського соціально-економічного життя українського Лівобережжя, лише громадсько-свідомі особи ставали ініціаторами й очільниками сільських організацій. Звітні матеріали сільських об'єднань Борзнянського повіту (не лише СГТ, а і пожежних товариств та дружин) частково забезпечують фактичним матеріалом обґрунтування вище висловленої тези. Маємо відомості, що ініціатором та першим головою Комарівського СГТ був Я. Федюрка (з 1907 р.), головами Євлашівського – І. Лоханько (з 1909 р.), Смолязького – І. Леґейда (з 1908 р.), Шаповалівського – двор. П. Головань-Мединський (у 1915 р.), Івангородського – Г. Тимошок (з 1905 р.) та І. С. Н. (з 1907 р.), Бурімського – коз. К. Нестеренко (у 1915 р.), Гужівського – сел. К. Коломієць (з 1913 р.). Наявні джерельні матеріали дають можливість реконструювати найбільш повний склад Правління лише Ічнянського СГТ, на чолі якого перебували свящ. З. Киселевич (з 1902 р.), сел. Ф. Майстренко (з 1907 р.), О. Паляничка (з 1908 р.), двор. Б. Жаховський (у 1915 р.) [5]. Достатньо харизматичною особистістю у сфері ініціювання та підтримки діяльності сільських об'єднань на території Борзнянського повіту був державний службовець, податковий інспектор повіту, барон Федір Федорович Коскуль. Саме з його почину були відкриті наступні об'єднання – Осередок Південно-західного німецького товариства у с. Білі Вежі, Клуб Борзнянського пожежного товариства, 5 сільських пожежних дружин: у сс. Махнівка Івангородської волості, Шаповалівка, Високе з хут. Малкина Гребля, Головеньки з хут. Клипиним, Тростянка з хут. Дубина Шаповалівської волості. Він брав також участь у найбільш резонансних подіях життя повіту, які були організовані у т. ч. і СГТ, наприклад 1911 р. очолив Розпорядчий комітет Смолязької сільськогосподарської виставки.

Загальний огляд основних напрямів діяльності борзнянських СГТ на початку ХХ ст., на перший погляд, засвідчує достатньо жвавий рух у напрямі покращення сільськогосподарських знань і культури населення на місцях – станом на 1913 р. у повіті зафіксована діяльність 18 СГТ, що є великою кількістю, порівняно з іншими повітами. З них 8 СГТ волосного рівня (з 13 волостей) та 10 сільського рівня. Між тим, якщо проаналізувати діяльність СГТ у кожному окремому випадку, маємо, м'яко висловлюючись, не надто привабливу картину: по 7 СГТ, крім самого факту реєстрації громадського об'єднання, на сьогодні відсутні відомості про напрями чи результати їхньої діяльності. Такий стан речей не дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо результативності їх діяльності. Саме тому перспективним вбачаємо введення до історіографічного простору нових джерельних матеріалів, аналіз яких дозволить підтвердити або скорегувати зроблені висновки.

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
2. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України. – К., 2001.

3. Борзненский земский экономический совет (20 апреля 1911 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5.
4. Рожновское сельскохозяйственное общество Борзненского уезда // Селянин. – 1909. – № 6.
5. Календарь Черниговской губернии за 1902–1915 гг. – Чернигов, 1901–1914.

Sylka O.Z. Main Activities of Public Agricultural Society (as the example the associations Borzyansk county at Chernihiv province). In the article are defined the most characteristic activities' directs of the Chernihiv province agricultural societies at the early twentieth century based on the existing source materials. As the example has been taken the public associations of Borznyansk county. Are described the dynamics of their origin and development, is characterised the activity direct of the agricultural societies, generally aimed to promoting of the modern agricultural knowledge for them and improving the agronomic culture of population.

Key words: public charter association, agricultural society, rural agronomy, civil society

Н. А. Ковальова

ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕЛЯНСТВА НА II ТА III З'ЇЗДАХ РСДРП: ВИТОКИ ІДЕЇ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

У статті аналізується процес зародження на з'їздах РСДРП найбільш радикального підходу до вирішення селянської проблеми – ідеї «аграрної революції».

Ключові слова: РСДРП, протоколи, «аграрна революція», селянство

Ідея «аграрної революції» зародилася на початку ХХ ст. у полеміці російських соціал-демократів, під час ухвалення аграрної програми партії. Обговорення проблем селянства на II і III з'їздах РСДРП відбувалося в умовах гострої політичної дискусії, під час якої визначилися основні підходи щодо ролі селянства у революційних подіях початку ХХ ст. Радянська історична наука, характеризуючи з'їзди РСДРП, дискусії з аграрної проблематики на з'їздах подавала як міжфракційну боротьбу, гіперболізуючи у ній роль більшовиків, до того ж лише в контексті вивчення розробки аграрної програми партії [див., напр.: 1, 27; 2, 461; 3, 9–10]. Поза сферою дослідницької уваги залишалося широке коло інших аспектів, пов'язаних з роллю селянства у революційних подіях, а також самі партійні дискусії, на яких вироблялися керівні настанови для діяльності партії (думки, погляди, настрої партійних діячів). Відомий російський дослідник історії селянства В. Данилов ще в 1964–1965 рр. відзначив практику замовчування дискусій, висвітлення історії партійних з'їздів шляхом «сухого викладу резолюцій» [4, 377]. Це пояснює недослідженість дискусій з аграрної проблематики на з'їздах РСДРП у радянській історичній науці, а неоднозначне ставлення дослідників до самого терміну «аграрна революція» зумовлене тим, що після жовтневого перевороту 1917 р. В. Ленін відмовився від його використання [5, 31]. На сучасному етапі розвитку української історичної науки переосмислення діяльності РСДРП належить до дослідницько-привабливої проблематики, тоді як у російській такі спроби зроблено [6; 7].

Саме до замовчуваних і недостатньо досліджених до цього часу аспектів історії РСДРП належить проблема «аграрної/селянської революції», яка стала «самостійним феноменом» суспільно-політичного життя і визначальним явищем історії Росії 1902–1922 рр. [8, 71]. Об'єктом пропонованого дослідження є револю-